

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 - 212

Цветкова Ю. В., аспірант

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Non-clerical Byzantium Sources of The Efremivska Kormcha.

У статті викладений аналіз джерел права Візантії створених світською владою, правові норми яких потрапили до змісту Єфремівської Кормчої, та досліджений обсяг і особливості використання правових норм цих джерел редакторами вказаного списку Кормчої під час його створення.

At the article were analyzed Byzantium sources of law made by non-clerical authority, which norms appeared in the Efremivska Kormcha. Also were researched volume and peculiarities of using this norms of law from Byzantium sources by editors of the indicated Kormcha list during its creation.

За своєю суттю Кормчі книги є збірками правових норм з галузей церковного та світського права. Для докладного вивчення змісту Кормчих книг Київської Русі та повноцінного дослідження виникнення, змін та еволюційного розвитку їх правових норм доцільно виділяти джерела походження цих норм, розподіляти їх на різні групи та таким чином додатково вивчати складові формування різних списків та редакцій Кормчих.

Одним з критеріїв, за яким можна розподілити джерела правових норм, що містяться у Кормчих книгах, які були поширені на території Київської Русі, є місце первісного походження їх джерел. Тут усі джерела правових норм Кормчих книг можна поділити на зарубіжні, тобто такі, що були створені за кордонами Київської Русі, зокрема, у Візантійській імперії, та вітчизняні, тобто такі, що були складені на території, яка належала до Київської Русі.

Переважна частина джерел правових норм Кормчих книг зарубіжного походження була створена у різний час на території Візантійської імперії.

Найстарішим джерелом візантійського права, окремі правові норми якого у тому чи іншому вигляді, змісті та складі потрапили до змісту Кормчих книг, поширених на території Київської Русі, є *Corpus juris civilis* Юстиніана. (Далі - CJC) Як відомо, цей великий звід досягнень римської юридичної думки був складений за наказом імператора Юстиніана та промудрований частинами у проміжку з 529 до 565 років.

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 — 212

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 - 212

Основною причиною створення цього зводу була необхідність проведення систематизованої кодифікації усієї маси римського законодавства, використання якого було на той час ускладнено через його великий обсяг та протиріччя у змісті. Робота, проведена для створення зводу законодавства Юстиніана, як його називали, була виконана відомими, досвідченими та кваліфікованими юристами тих часів, що призвело, не дивлячись на великий обсяг зводу, до його надзвичайного поширення і використання як в цілому, так і окремих його норм та положень пізніше, за часів створення нових законодавчих збірок.

У більш пізніх законах Візантійської імперії правові норми СІС використовувалися і з посиланням на звід Юстиніана, і без посилання, як частини новостворених збірок.

У правових нормах зі зводу СІС, через значне поширення християнства на час його створення, закріпилася певна кількість положень, що регламентували особисті та суспільні відносини у християнській громаді. Значна кількість правових норм у цій збірці відповідала основоположним принципам, положенням та ідеям християнства, що додатково збільшило їх використання, цитування та перенесення у більш пізні джерела права, створені за часів повної гегемонії християнської релігії.

Правові норми з промудрованих у 529 році Інституцій та Пандектів у зміст правових норм Кормчих книг увійшли до Землеробського закону, який у Єфремівській Кормчій містився під назвою “Иоустиана иже въ блаженѣи памѣти црѣ Костѣнтина града законъ”¹.

Землеробський закон, Νομοι γεωργικοι κατ' ἐκλογὴν βιβλίων τοῦ τῆς Θείας

ληξέως Ἰουστινιανου, був створений, не дивлячись на назву, не за часів Юстиніана, а пізніше, у VIII – IX ст.ст. і фактично був збіркою правових норм з інших джерел права. Він складався з правових норм, які містилися у Інституціях та Пандектах, перекладених з латини на новогрецьку мову, доповнених та оброблених відомими юристами, та певної кількості норм звичаєвого права. Норми з Інституцій були оброблені та перекладені Феофілом, Дорофеем та Стефаном, а норми, узяті з Пандектів – Модестіном Хермогеніаном та Павлом². У Землеробському законі містилися правові норми, спрямовані на регулювання правових відносин, що виникали в наслідок

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 — 212

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 - 212

користування, володіння та розпорядження земельними ресурсами різних форм власності у Візантійській імперії.

Землеробський закон користувався великою популярністю не тільки у Візантії, але й за її кордонами, у країнах, які в тій чи іншій мірі запозичали елементи візантійського права. Так, крім руських Кормчих, версія Землеробського закону збереглася у тексті сербського “Законника царя Юстиніана”, створення якого пов’язують з діяльністю видатного сербського діяча Стефана Душана³.

Землеробський закон існує у додатку до *Epanagoge aucta*, де його зміст є розподіленим на 86 глав, а у збірці *Ecloga ad Prochirum mutata* складає 25-й та 26-й титули⁴. На жаль, безпосередньо тексту Землеробського закону у змісті Кормчій не збереглося, а про його наявність там нам відомо лише з переліку канонів, своєрідного показника змісту збірки.

З зібрання імператорських конституцій 117 – 534 років, які отримали у СІС назву Кодексу і були промудговані у 534 році, у Кормчі, розповсюджені на території Київської Русі, зокрема у найстарішу Єфремівську, потрапило лише декілька норм. Так, правові норми з Кодексу містяться поряд з правовими нормами з Новел у складі Збірки у 93 главах в тій частині, яка окремо визначається як Збірка у 25 главах, а саме в її 1-12 та 15-21 главах⁵.

Найбільшою частиною Юстиніанівського законодавства, яка потрапила до змісту Кормчих стали імператорські Новели, видані у період з 535 до 565 років. Переважна більшість правових норм з Новел Юстиніана, які є джерелом змісту Кормчих, міститься у Збірці у 93 главах, що є типовою частиною усіх Кормчих книг Єфремівської редакції.

Сама Збірка у 93 главах є, в свою чергу, поєднанням Збірки з 87 глав та Збірки з 25 глав. Автором Збірки з 87 глав дослідниками визнається Іоанн Схоластик⁶. Він проаналізував імператорські новели та виділив з них ті, які мали своїм об’єктом суспільні правовідносини, що виникли та були пов’язані з внутрішнім чи зовнішнім життям та функціонуванням християнської Церкви та усієї релігійної спільноти.

У 87 глав були об’єднані правові норми з 12 новел, які регламентували поставлення єпископів та нижчого духовенства, відносини стосовно монастирів та

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 — 212

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 - 212

монахів, суд єпископів над духовними особами та взаємовідносини цього суду з судом світським, статус церковного нерухомого майна, узаконені мита та подарунки при вступі на священнослужницьку посаду, переміщення церковнослужителів з одного місця служби на інше, визначення штату священнослужителів у Візантії, права та церковні привілеї, створення монастирів та молитовних домів, різні постанови про єпископів, кліриків, монахів, їх привілеях, правах та обов'язках⁷.

Іоанн Схоластик, до речі, юрист за фахом, під час створення Збірки з 87 глав не змінював правові норми імператорських новел, а тільки проводив компіляцію. На нашу думку, це можна пояснити декількома факторами: по-перше, успішністю формулювання і змісту самих норм; по-друге, тим, що компілюючи норми світського законодавства, що регулювало церковні відносини доби Юстиніана, тобто часів явної схильності Візантії до папацезаризму, Іоанн Схоластик намагався додатково юридично підтримати позиції Церкви, які ослабли за його часу.

Збірка з 25 глав, як вже було зазначено вище, містила норми частково з Кодексу СІС, частково з Новел. З 25 глав 22-25 глави складали правові норми новел 137, 133 та 120, а глави 13 та 14 – з новели 123⁸.

До наших днів дослідники остаточно не з'ясували авторів Збірки з 25 глав та тих, хто об'єднав Збірку з 87 глав та Збірку з 25 глав у Збірку з 93 глав, але у Кормчих книгах, поширених на території Київської Русі найчастіше зустрічається об'єднана Збірка у 93 главах. Стосовно авторства збірки, то Щапов вказує на ім'я "... Григорія Акраганського, яке відсутнє у грецьких списках...але...є в усіх слов'янських списках Єфремівської редакції..."⁹ та далі зазначає про існування двох Григоріїв Акраганських, про одного з котрих, коментатора Екклезіасту другої половини VII ст. є згадування щодо створення ним деяких нових канонів¹⁰. Можливо редактори Кормчих книг Київської Русі вважали, що саме Григорій Акраганський був причетним або до створення Збірки з 25 глав, або до об'єднання Збірки з 87 глав та Збірки з 25 глав у Збірку з 93 глав, хоча, за автора останнього деякі дослідники вважають Іоанна Схоластика. Збірка з 93 глав у Кормчих книгах Єфремівської редакції міститься під назвою "Отъ кнѣгъ бжествныхъ повелѣнїи ... Иоустинїяна различныхъ заповѣди..."¹¹

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 — 212

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 - 212

Окремо від Збірки з 93 глав у Кормчій Єфремівській редакції міститься новела № 137, зміст якої, пізніше був включений до 28-го титулу Прохірону і складає правові норми, що регламентують поставлення священиків на посаду єпископа.

Інші правові норми з СІС потрапляли до змісту Кормчих книг опосередковано, тобто через інші джерела Візантійського права, які під час їх створення в тій чи іншій мірі запозичали у безпосередньому чи обробленому вигляді правові норми Юстиніанового законодавства.

Наступним джерелом правових норм візантійського походження, які увійшли до Кормчих книг, поширених на території Київської Русі, стала збірка імператорів – іконоборців – Еклога (Εκλογία νόμων). Еклога, промудрована у 726 році імператорами – іконоборцями Левом Ісавром та його сином Костянтином Копронимом запозичила багато елементів з СІС та попередніх новел Лева та Костянтина, але характеризувалася дуже жорсткими санкціями у вигляді членушкодження за переважну більшість правопорушень.

Так, серед типових санкцій правових норм Еклоги можна вказати на відсікання носа у обох правопорушників за перелюб неодруженого чоловіка з одруженою жінкою чи нареченою іншого; смертну кару за мужолозтво; відсікання руки за повторну крадіжку; відсікання руки за поранення мечем¹². Можливо саме через це зміст правових норм Еклоги у Кормчих книгах є таким незначним, бо, як відомо, княже та звичаєве право Київської Русі навпаки, було відоме своїми порівняно м'якими санкціями та грошовими компенсаціями за досить тяжкі злочини.

Ієрархи християнської Церкви ставилися до Еклоги як до джерела права неприхильно і намагалися її не застосовувати. Це пояснюється великими обмеженнями та репресіями Церкви та її діячів, що мали місце під час царювання династії імператорів – іконоборців. Ця політика знайшла своє відображення і у правових нормах Еклоги – основного джерела права Візантії іконоборницької династії.

До Кормчої Єфремівської редакції потрапила 2-га глава 2-го титулу Еклоги, яка була присвячена укладенню шлюбу, а у Кормчій отримала назву “ Утъ иного закона

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 — 212

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 - 212

глава о въбран#емыхъ женитвъ”¹³. Цікаво зазначити, що руські редактори – правознавці з усіх глав Еклоги включили до Кормчої книги ту главу, правові норми якої мають тільки гіпотези та диспозиції і взагалі не мають санкцій, окрім типових християнських прокльонів порушникам норми. Навіть у таких дрібних елементах можна побачити незадоволення місцевих церковних та світських керівників надто жорстокими санкціями Еклоги та небажання їх дотримуватися.

Наступним джерелом візантійського права, правові норми якого увійшли до Кормчих книг, став Прохірон - о Проχειρος νομος, що складався з передмови та 40 титулів.

У візантійському законодавстві Прохірон, промудований приблизно у 870 році імператорами іконошанувальницької Македонської династії Василем Македонянином, Костянтином та Левом, був своєрідним протиставленням іконоборницькій Еклозі. Прохірон у багатьох своїх правових нормах повертався до Юстиніанового законодавства: у ньому містилося багато запозичень з Пандектів, Кодексу і Новел та декілька положень з Інституцій. Усі запозичення з СІС до Прохірону потрапили у перекладі з латинської на грецьку мову та в обробці і тлумаченні візантійських юристів VI ст. У змісті Прохірону є також і деякі положення з Еклоги, але в дуже незначному обсязі і часто трансформовані¹⁴.

Налагодження стосунків імператорів Македонської династії з лідерами християнської Церкви та повернення від політики іконоборення до іконоприхильництва знайшло своє відображення у правових нормах основного і найвідомішого джерела права перших років царювання Македонської династії – Прохіроні.

За таких умов регулювання внутрішніх та зовнішніх правових відносин Церкви за правовими нормами Прохірону було більш вдале з погляду захисту інтересів цієї структури, які суттєво постраждали внаслідок діяльності візантійської династії іконоборців. Через це з моменту промудгації Прохірону і навіть пізніше, після створення нових законодавчих актів та збірок, церковні ієрархи віддавали значну перевагу цій збірці при вирішенні суперечок та розв’язанні спорів, сприяли її застосуванню та всілякими засобами поширювали її використання в усіх місцях

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 — 212

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 - 212

діяльності Християнської Церкви, що підтверджує більшість дослідників візантійського права: “...греческіє канонисты въ вопросахъ свѣтскаго права всегда руководствовались Прохирономъ, а народы православнаго исповѣданія ... еще и до нынѣ принимаютъ Прохиронъ за одинъ изъ источниковъ церковнаго права...”¹⁵

За таких передумов Прохірон дістав значного поширення не тільки у Візантійській імперії, а й за її кордонами, особливо, у країнах, які приймали християнство “з рук” Константинополя, а їх митрополії підпорядковувалися константинопольському патріарху. Так, повний переклад Прохірону у Болгарії довгий час застосовувався під назвою “Закон Градський”, а з Болгарії ця версія перекладу потрапила і до Київської Русі.

Однак не можна стверджувати, що на території Київської Русі не робили власного перекладу Прохірону, навпаки, дослідження науковців свідчать про те, що у різних списках, де міститься переклад Прохірону, він суттєво різниться, особливо у юридичних термінах стосовно тих інститутів, які існували у римському, візантійському та давньоруському праві і були відсутні у болгарському¹⁶. Крім того, визначено, що окремі фрагменти, статті та глави Прохірону з різних списків та редакцій Кормчих книг і інших рукописних джерел не співпадають ні у порядку їх текстового розміщення, ні за мовою перекладів,¹⁷ ні за обсягом положень, обраних для застосування і перекладу редакторами списків. Проте за традицією перекладів повного тексту Прохірону на старослов'янську мову, за ним закріпилася назва, яку він отримав у Болгарському царстві – Закон Градський.

Аналіз усіх зазначених фактів дозволяє зробити висновки, що на території Київської Русі були у користуванні переклади Прохірону, зроблені як на місці, так і в Болгарії, проте болгарська назва перекладу виявилася більш вдалою і зручною, а тому з часом закріпилася за усіма повними перекладами Прохірону незалежно від місця їх проведення. Такі висновки побічно підтверджуються і відомим дослідником візантійського права Д. Азаревичем: “...въ спискахъ и изданіяхъ нашихъ Кормчихъ, равно какъ и въ некоторыхъ другихъ сборникахъ встрѣчается полный или частичный

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 — 212

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 - 212

переводъ Прохирона. Полный почти буквальный переводъ его носитъ названіе закона градскаго; переводы же отдѣльныхъ частей имѣють различныя заглавія, смотря по ихъ содержанию...”¹⁸

Також у Кормчій книзі Єфремівської редакції, найстарішої з існуючих Кормчих на території Київської Русі, великий фрагмент Прохірону, листи якого на жаль втрачені, містився не під назвою “Закон Градський“, а під назвою “Васили”, Кост#нтина і Льва благочестивыхъ царь законъ”¹⁹, що додатково підкреслює, що назва “Закон Градський” закріпилася за руськими перекладами Прохірону пізніше.

В Кормчих книгах Єфремівської редакції повний переклад Прохірону відсутній, (обсяг статті “ Васили”, Кост#нтина і Льва благочестивыхъ царь законъ...” дослідникам невідомий через втрату останніх листів Єфремівського списку) але містяться окремі титули: 7 титул Прохірону перекладений і поданий як стаття “про заборонені шлюби”, 24 титул –“про єпископів та монахів”, 28 титул (зі змістом новели №137) –“про поставлення єпископів та монахів”²⁰.

Така особлива увага до Прохірону і у Візантії, і у країнах православної гілки християнства можна пояснити надзвичайною увагою, яку надано у збірці положенням, що захищають інтереси церкви і явним папацезаристським нахилом у змісті її правових норм.

У переліку канонів Кормчої Єфремівської редакції після Землеробського закону, автором якого вважають Юстиніана, містився “... того же законъ морьскы...”²¹, визначений більшістю дослідників як Родоський морський закон (Νομος Ροδίων ναυτικός), який часто зустрічається у візантійських юридичних збірниках, зокрема у додатках до Еклоги.

Зміст Родоського морського закону остаточно склався протягом VII – IX ст. і був компіляцією правових норм з джерел права візантійської світської влади, зокрема СІС Юстиніана та норм звичаєвого права східного Середземномор’я, частина яких сягає своїми коріннями античної доби.

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 — 212

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 - 212

Правові норми Родоського морського закону регламентували правовідносини у сфері морської торгівлі, пасажирських та вантажних транспортних перевезень морськими шляхами,²² значення яких для Візантійської імперії було дуже важливим у економічному і політичному житті. Це зробило Родоський морський закон дуже популярним у правозастосуванні, а той факт, що основним засобом зв'язку Візантії з Київською Руссю були саме морські шляхи, на думку автора статті логічно призвів до його перекладу з грецької на старослов'янську мову і включенні його до Кормчих книг Єфремівської редакції.

Загадкова календарна стаття Кормчої Єфремівської редакції “Великого книжника антиохійського про календи, та про нони, та про іди...” не має аналогів у візантійських джерелах і інші її тексти невідомі, а про її відношення до групи візантійських джерел Кормчої ми можемо стверджувати тільки на основі вказівки на її авторство. Ця стаття не містить правових норм, а є допоміжною та включена до Єфремівського списку Кормчої книги задля полегшення користувачам краще розуміти календарні особливості та посилення правових норм, створених у Візантії, особливо найстаріших з них, наприклад, СІС.

Джерела Кормчих книг Київської Русі іноземного походження у переробленому чи автентичному вигляді зазвичай складають більшу частину змісту збірок Кормчих, особливо їх ранніх редакцій та списків.

Список використаної літератури

- ¹ Бенешевич В.Н. Древне-Славянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій. 1 том. – СПб.: Типографія Императорской АН, 1906 – 1907. – С.61; ² Азаревич Д. Исторія Візантійскаго права. 1 том. – Ярославль: Въ Типографіи Г.В. Фалькъ, 1876. – С.90; ³ Візантійський Земледельческий закон. Под редакцией И.П. Медведева. – Л.: «Наука», 1984. – С. 190; ⁴ Азаревич Д. Исторія Візантійскаго права. 1 том. – Ярославль: Въ Типографіи Г.В. Фалькъ, 1876. – С.90; ⁵ Там же, С. 103; ⁶ Див. Шапов Я.Н., Візантійское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI – XIII вв. - М.: издательство “Наука”, 1978. - С. 63; ⁷ Бенешевич В.Н. Древне-Славянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій. 1 том. – СПб.: Типографія Императорской АН, 1906 – 1907. – С. 739 – 807; ⁸ Азаревич Д. Исторія Візантійскаго права. 1 том. – Ярославль: Въ Типографіи Г.В. Фалькъ, 1876. – С.103; ⁹ Шапов Я.Н. Візантійское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI – XIII вв. - М.: издательство “Наука”, 1978. - С. 63; ¹⁰ Там же, С. 63; ¹¹ Бенешевич В.Н. Древне-Славянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій. 1 том. – СПб.: Типографія Императорской АН, 1906 – 1907. – С. 739; ¹² Эклога. Візантійський законодавельний свод VIII века. – М.: Изд-во «Наука», 1965. – С. 70-72; ¹³ Бенешевич В.Н. Древнеславянская Кормчая XIV титулов безъ толкованій. 2 том. – София – С. 51 – 52; ¹⁴ Азаревич Д. Исторія Візантійскаго права. Часть 2. –

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 — 212

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 - 212

Ярославль: Типографія Г.В. Фальк, 1876. - С. 12; ¹⁵ Азаревич Д. Исторія Византийского права. Часть 2. – Ярославль: Типографія Г.В. Фальк, 1876. – С. 19-20; ¹⁶ Милов Л.В. О древнейшей истории кормчих книг на Руси.// История СССР.- М.: АН СССР, 1980. – №5. – С. 51; ¹⁷ Азаревич Д. Исторія Византийского права. Часть 2. – Ярославль: Типографія Г.В. Фальк, 1876. – С. 23; ¹⁸ Азаревич Д. Исторія Византийского права. Часть 2. – Ярославль: Типографія Г.В. Фальк, 1876. – С. 22; ¹⁹ Бенешевич В.Н. Древне-Славянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій. 1 том. – СПб.: Типографія Императорской АН, 1906 – 1907. – С. 61; ²⁰ Бенешевич В.Н. Древнеславянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій. 2 том. – София – С.54 - 55; ²¹ Бенешевич В.Н. Древне-Славянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій. 1 том. – СПб.: Типографія Императорской АН, 1906 – 1907. – С. 61; ²² Липшиц Е.Э. Очерки истории Византийского общества и культуры. (VIII – первая половина IX в.) – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 96 - 103

Надійшла до друку:

Цветкова Ю. В.

Світські джерела візантійського походження Єфремівської Кормчої книги.

Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Юридичні науки, Вип.47, 2002 – С. 208 — 212